

Selçuk Ural

(*Institut društvenih znanosti, Sveučilište Okruga Sakarya, Serdivan, Turska*)

PAKRAČKI SANDŽAK U DRUGOJ POLOVICI 16. STOLJEĆA

UDK 94(497.5 Pakrac)“1565”

Prethodno priopćenje

Primljeno: 7. 2. 2011.

Zahvaljujući običaju vođenja detaljne evidencije poreznih prihoda (tahrir defteri), koji je utemeljen neposredno nakon osnivanja Osmanskog Carstva, u razdoblju formiranja državnih institucija, svako pojedino osvojeno mjesto bilo je popisivano s velikim marom. Zbog te osmanske prakse često se u povijesnim istraživanjima susrećemo s tahrir defterima iz kojih možemo crpiti vrijedne podatke. U ovom radu ću na osnovi iznimno zanimljivog tapu tahrir deftera¹ iz Osmanskog arhiva Predsjedništva vlade Republike Turske br. 355 iz 1565. pokušati smjestiti Osmansko Carstvo unutar balkanske političke geografije te utvrditi oblike i stanje tamošnje lokalne uprave u političkom okviru osmanske povijesti. Ovaj i njemu slični radovi iz kuta osmanske političke povijesti predstavljaju vrlo važnu temu i mislimo da će ovakvi radovi pomoći protiv jednoličnosti u historiografiji Osmanskog Carstva.

Ključne riječi: Pakrac, sandžak, nahija, tahrir defter, stanovništvo, Osmansko Carstvo.

Uvod

Ovaj rad analizira Pakrački sandžak² prezentirajući podatke o njegovoj upravnoj strukturi, stanovništvu i gospodarskom stanju. Rad se u velikoj mjeri zasniva na tahrir defteru br. 355 o Pakračkom sandžaku iz serije do-

¹ Tj. deftera koji popisuju (*tahrir*) titulare zemlje (*tapu*). Op. prev.

² Područje o kojem je riječ postalo je kao posljedica osmanskih osvajanja u 16. stoljeću jedan od sedam sandžaka koji su sačinjavali Bosanski ejalet. S druge strane, prema defterima o imenovanjima (*Tevcih defterleri*) saznajemo da je u ovom razdoblju još uvijek pripadao Rumeljskom ejaletu i bio je poznat pod imenom Čazmanski sandžak (*Liva-i Začasna*).

kumenata *Tapu Tahrir Defterleri* u Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*; dalje BOA).

Prvi dio trodijelnog istraživanja posvećen je upravnoj podjeli. Ovdje će prema izvorima biti navedene nahije koje sačinjavaju upravnu strukturu sandžaka te s njima povezana sela. U drugom dijelu priloga radio sam na utvrđivanju broja stanovnika u Pakračkom sandžaku. Podaci o stanovništvu analizirani su u svjetlu upravne strukture obrađene u prvom dijelu rada. Tako je brojnost stanovništva prema nahijama i selima prikazana u odvojenim tablicama. Posljednji dio obrađuje gospodarsku strukturu sandžaka te su ovdje podaci o gospodarskim prinosima analizirani prema upravnoj podjeli. Na taj način prikazane svote poreza prikupljenog u sandžaku analiziraju se i uz korištenje drugih izvora.

Područje Pakraca, koje je dio balkanske političke geografije, tijekom povijesti se suočavalo s brojnim osvajanjima. Ono predstavlja prostor na kojem su se sukobljavali pripadnici dviju velikih religija, islama i kršćanstva. Pakrac se našao usred te političke borbe. S jedne strane, preko toga područja Turci su željeli ući u Europu, s druge strane na njemu je kršćanski Zapad izgradio liniju obrane protiv Turaka. To je područje također bilo važno zbog faktora međukontinentalne trgovine. Nalazilo se na mjestu koje je omogućavalo gospodarske veze između Azije i Europe. Pakrac se nalazio pod vlašću ugarske države koja je u razdoblju dolaska Turaka Osmanlija na Balkan bila njihov ozbiljan suparnik; upada u oči da je u kasnijim godinama to područje više puta prelazilo iz ruku jednih u ruke drugih. Pakrac se u 15. st. nalazio u blizini Krajine, vojnog područja koje su Habsburgovci osnovali s ciljem obrane kršćanskog Zapada od osmanskog napredovanja prema zapadu.³ Zapadni svijet se preko tog područja pokušavao zaštititi od Turaka. No, u godinama uspona osmanske države ono nije omogućilo uspješnu obranu te je pad pakračkog područja pod tursku vlast postao neizbježan.

Na Balkanu su se zbog dugotrajnih ratova više puta izmjenjivale vlasti različitih naroda. Zbog napredovanja Osmanskog Carstva na Balkanu zbile su se brojne promjene središta i oblika upravljanja te stanovništva na ovom području. Nakon osmanskih osvajanja u 16. st. Pakrac je postao jedan od sedam sandžakâ Bosanskog ejaleta – uz sandžake Bosnu, Hercegovinu, Klis, Požegu, Orahovicu,⁴ Krku i Zvornik. Prešavši pod osmansku političku vlast, sandžak Pakrac počeo je proživljavati demografske, kulturne i vjerske promjene.

³ Autor ovdje, čini se, aludira na Jajačku i Srebreničku banovinu, područja koja je radi obrane od Osmanlija u drugoj polovici 15. st. osnovao hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin. Op. prev.

⁴ Riječ je, vjerojatno, o alternativnom nazivu za Požeški sandžak, koji se javlja nekoliko puta u osmanskim izvorima u 16. st., no potom nestaje. Op. prev.

Pakračko područje danas je etnički miješan kraj u na teritoriju Hrvatske, zemlje smještene južno od Slovenije. Godine 1991. to je područje zbog napada Srba bilo podijeljeno na dva dijela. Nekoliko godina kasnije vlasti dviju strana su zahvaljujući pomoći međunarodnih dobrovoljaca uspjele prebroditi podijeljenost. Krajem 20. stoljeća Pakrac se nalazi pod vlašću te je upravno vezan za grad Požegu, mjesto koje je vrlo blizu Zagreba.

Upravna podjela Pakračkog sanždaka

Prema tahrir defteru iz 1565. (TD 355) Pakrački sandžak sastojao se od 14 nahija. Koliko smo mogli iščitati u tahrir defterima, imena nahija bila su te godine: Cernik, Drenovac, Pakrac, Bijela Stijena, Kunčevac, Šagovina, Bučje, Sirač, Dobra Kuća, Čaklovac, Stupčanica, Pakarski Sredel, Klokočevac i Podvrški.⁵ Prije nego što iznesemo podatke u vezi s tim nahijama, ovdje bi trebalo kratko objasniti pojmove koji će se često spominjati: nahija (*nahiye*), selo (*karye*), mahala (*mahalle*) i mezra (*mezra*). Termin nahija u Osmanskom Carstvu označava malo ili veliko geografsko ili upravno područje. Čini se da se ta riječ u 15. st. upotrebljavala kao naziv za sastavni dio sandžaka sa središtem u šeheru, kasabi ili većem naseljenom mjestu, a kao sinonimi koristili su se termini divan, džemat (*cemaat*) i vilajet (*vilayet*). (Gökbilgin, 1964: 37).

Posebnost osmanskih tahrir deftera jest mogućnost utvrđivanja zanimanja stanovništva. Tahrir defter iz 1565. kojim se bavimo uglavnom se odnosi na ratarstvo i stočarstvo. U defteru su nahije podijeljene na sela, a sela na mezre. O većini sela iz našeg deftera mora se razmišljati zajedno s njihovim okolišem, tj. s njima obližnjim poljoprivrednim prostorima. Riječi mezra ili *ekinlik* u tahrir defterima označavaju privremenu naseobinu ili napušteno selo. Prema kanun-namama (zakonicima), za upisivanje nekog zemljišta kao mezre bilo je potrebno pogledati nalaze li se na njemu ostaci poharanog sela, vlastiti izvor vode ili groblje. Uz mezre se obično stavljala ovakva bilješka: «isprva je bila selom, a sada se stanovništvo rasulo te su njive napuštene» (Genç, 1988: 5). S druge strane, za humanu geografiju mezra ukazuje na neku vrstu privremenog naseljavanja ili na mala raštrkana naselja na putu da postanu selo. Pojam mezra u svojoj najraširenijoj upotrebi pak označava poljoprivredna zemljišta koja bi se mogla obrađivati, ili ona koja trenutno obrađuju i s njih ubiru plodove stanovnici okolnih sela, privremeni seljani, nomadi i sl. (Inalcık, 2004: 209–210).

⁵ Ove toponime je identificirao prevoditelj na osnovi autorova čitanja izvornog dokumenta i raspoložive literature i karti. Naime, autor je – bez znanja hrvatskog jezika i literature koja bi mu pomogla točniju ubikaciju – iz osmanskog izvornika na arapskom pismu, koje ostavlja više mogućnosti čitanja, imena nahija pročitao s različitim uspjehom («Černik, Dimeno-
fča, Pakrac, Belašaniya, Kırkilumiç, Şaguye, Bodboca, Şırça, Dubrokovik, Çanlukolomac, İştobyancangıç, Bakırşafa, Kolkovac, Bodvirşaki») te je bila potrebna dorada. Op. prev.

Termin mahala u osmanskome kontekstu pak označava «mjesto na kojem živi zajednica sastavljena od osoba koje se međusobno poznaju, u određenoj su mjeri odgovorne za ponašanje drugih i oslanjaju se jedna na drugu» (Erge-
 neç, 1984: 69). U osmanskome kontekstu funkcija mahale nije ovim ograničena. Mahala je u isto vrijeme bila temeljna društvena i prostorna jedinica. Osniva-
 nje grada je i u društvenom i u prostornom pogledu započinjalo formiranjem
 mahala. Nakon osnivanja mahala, prema potrebama tamošnjeg stanovništva
 osnivane su druge ustanove i na taj se način grad širio (Öztürk, 2000: 202).
 Premda se pojam mahala koji smo pokušali objasniti mnogo češće koristio za
 mahalama kao dio strukture grada, o mahalama s kojima se susrećemo u struk-
 turi sela treba razmišljati u istom smjeru. Štoviše, možemo braniti tezu da je
 nastanak seoskih mahala najvažniji korak u procesu urbanizacije. Čini se da
 se imena nekih sela iz naših deftera spominju i pod drugim imenima. Ta sela
 se – nakon fraze «*nam-ı diğەر*» – navode zajedno sa svojim drugim imenima.
 Primjerice, drugi nazivi sela Mukinur i Selnatadž daju se ovako: «*Karye-i Mu-
 kinur nam-ı diğەر Mutkil*», odnosno «*Karye-i Selnatac nam-ı diğەر Selçelim*».⁶
 Mislimo da su se promijenjeni ili slični nazivi sela pojavili jer su ljudi, koji su
 se na to područje kasnije naselili, mjestima na kojima su živjeli davali imena
 prema svojoj kulturi i običajima tako da novi toponimi ponekad podsjećaju na
 one starije.

Što se tiče mezri, naši tahrir defteri daju i podatke kojim selima pripa-
 daju i kraj kojeg se sela nalaze. Pripadnost neke mezre nekom selu izražava
 se frazom «*tabi-i* (ime sela)», a činjenica da se neka mezra nalazi kraj nekog
 sela opisivala se riječima «*der nezd-i* (selo)». Primjerice, pripadnost mezre
 Tivolomič (?) selu Ostorosrič (?) iskazana je rečenicom «*Mezra-ı Tivolomiç
 tabi-i i m (=Östörösriç)*», a blizina mezre Petervanište (?) određenom selu
 opisana je ovako: «*Mezraa-ı Petervanište der nezd-i Mate*».⁷

Upravna podjela sandžaka Pakrac, tj. nahije i njima pripadajuća sela i
 mezre, prikazana je u Tablici 1.

⁶ Poblize nepoznati toponimi. Ovi, kao i kasniji, oblici su prilagođeni na osnovi autorovog
 približnog čitanja osmanskog izvornika. Op. prev.

⁷ «m» u ovoj osmanskoj rečenici je skraćena za riječ «mezkur(e)», u značenju «spomenuti/a».
 U izvornom dokumentu selo Ostorosrič (?) je vjerojatno spomenuto nešto prije te se nakon
 toga u dokumentu zamjenjuje s «m». Op. prev.

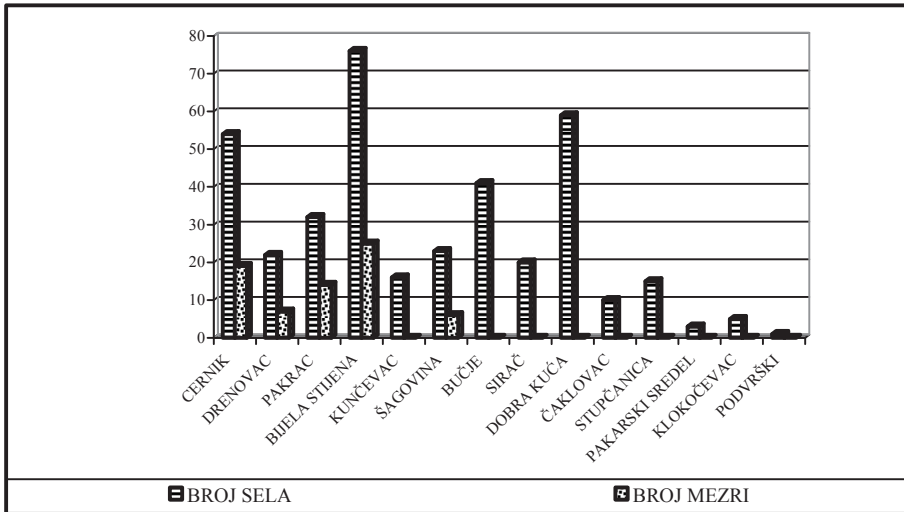
Tablica 1: Broj sela i mezri u nahijama Pakračkog sandžaka

Nahija	Broj sela	Broj mezri
Cernik	54	19
Drenovac	22	7
Pakrac	32	14
Bijela Stijena	76	25
Kunčevac	16	-
Šagovina	23	6
Bučje	41	-
Sirač	20	-
Dobra Kuća	59	-
Čaklovac	10	-
Stupčanica	15	-
Pakarski Sredel	3	-
Klokočevac	5	-
Podvrški	1	-

Imena sela, mezri i čifluka (*çiftlik*) nisu izgubila lokalne osobitosti, no gdje gdje su s vremena na vrijeme, bilo zbog geografskih činitelja, bilo zbog upravnog statusa, bila izložena promjenama. Selo Isfijad (?) je prvo selo na području Cernika, prve nahije u popisu. Tom selu ne pripada niti jedna mezra ili čifluk, a sastoji se od 32 domaćinstva (*hane*). No, zabilježeno je da je uz to selo vezan «mahsul-u iskele» («prihod skele»). Ovo je najvažniji dokaz koji nam ukazuje da je selo Isfijad mjesto s riječnom lukom. Na ovaj način se može i utvrditi da su porezni prihodi sela Isfijad rasli. Iako se pored brojnih sela s dva imena u defteru zapažaju i ona s jednim imenom, čini se da je sela koja se navode uz frazu «*nam-ı diğەر*» više. Nahija Drenovac je u defteru popisana kao druga nahija sandžaka Pakrac te je navedeno da joj pripadaju 22 sela i 7 mezri. Jedna od posebnosti koja nam ponovno privlači pažnju jest i pojava sela i mahala s imenom Drenovac u istoimenoj nahiji. Ovo se najbolje vidi u bilješci «selo Drenovac s mahalom Drenovac, pripada nahiji Drenovac» («*Karye-i Dimenofça ma mahalle-i Dimenofça, tabi-i Dimenofça*»). Ako pogledamo sandžak u cjelini, u sandžaku Pakrac najviše sela i mezri nalazilo se u nahiji Bijela Stijena, a uočljivo je da je najmanji broj sela i mezri bio prema našem defteru u nahiji Podvrški.

Na osnovi brojčanih podataka iz Tablice 1, pokušali smo u Grafikonu 1 iz drukčijeg kuta prikazati broj sela i mezri u sandžaku Pakrac:

Grafikon 1: Broj sela i mezri u nahijama Pakračkog sandžaka

Na kraju se može ponoviti da se sandžak Pakrac sastojao od većeg broja nahija. Od nahija ovog sandžaka po broju sela i mezri najzanimljivije su Cernik, Bijela Stijena, Dobra Kuća i Bučje. Broj sela i mezri u tim je nahijama općenito veći. Paralelno s ovim, u spomenutim nahijama, u usporedbi s drugima, i osobitosti strukture stanovništva i gospodarskih prihoda privlače pažnju. Možemo govoriti o tome da su društvene i ekonomske strukture – u okviru opisane upravne strukture – doživjele razvoj i dobile na kvaliteti.

Stanovništvo sandžaka Pakrac

U ovom dijelu članka istražiti ćemo strukturu stanovništva sandžaka Pakrac prema bilješkama iz deftera. Ipak, prvo će biti korisno dati nekoliko podataka o kriterijima, povezanih sa stanovništvom koje proučavamo na temelju zapisa o njihovim poreznim obvezama u Osmanskom Carstvu. Bilježenje podataka o stanovništvu koje plaća porez te vođenje imovinskih i financijskih poslova prema njima bio je poznat običaj u osmanskoj državi. Prema tom shvaćanju, nakon osvajanja nekog mjesta tamošnje stanovništvo bi se popisivalo prema svoji društvenim funkcijama te bi se na osnovi toga vodila državna imovinska politika. Glavni element u osmanskoj tradiciji tahrir deftera bio je popisivanje poreznih obveznika i – na osnovi toga – razrezivanje poreza. Stoga se moralo utvrditi detalje o lokaciji i veličini imovine stanovništva koje je moglo plaćati porez. U tom se smislu stanovništvo dijelilo na dvije općenite kategorije. To

su bile: porezno obvezna domaćinstva i domaćinstva izuzeta od poreza (*muaf*) (Öztürk, 200: 204–205).

Stanovništvo koje je moglo i bilo obvezno plaćati porez dijelilo se na dvije skupine: *hane* i *mücerred*. *Hane* (doslovno domaćinstvo), «ne označava sve koje žive pod istim krovom, nego samo bračne parove koji imaju neovisni izvor prihoda» (İnalçık, 1996: 61). U tahrir defterima riječ *hane* se upotrebljava u značenju obitelji. Ipak, ovdje načelno uzimamo u obzir *hane* s poreznom obvezom. Misli se da su s glavom obitelji, koja je prema zapisu u defteru bila obvezna plaćati porez, zasigurno pod istim krovom živjeli i njegovi neoženjeni sinovi te braća koja su također bila obvezna plaćati porez (Göyünç, 1979: 346). Naime, u osmanskim tahrir defterima odrasla nevjenčana osoba označava se kao *mücerred* (Barkan, 1953: 12). Za procjenu broja stanovnika na području s kojeg postoji tahrir defter koriste se podaci o broju domaćinstava s oznakom *hane* i *mücerred* (Göyünç, 1979: 332). U većini popisa uopće se ni ne nalazi broj stanovnika nego broj domaćinstava (*hane*) (Öztuna, 1992: 248). Stoga su istraživači koji rade na ovoj temi različito procjenjivali broj ljudi koji je prosječno živio u domaćinstvu (*hane*) (Göyünç, 1979: 332). O ovim koeficijentima pojavila su se različita mišljenja koja variraju od 3 do 5 (Çiçek, 1995: 97). Množeći za kasabe broj domaćinstava (*hane*) s 5 te za gradove, posebno one velike, s 10, gradila se slika o približnom broju stanovnika (Öztuna, 1992: 248). Najprihvaćeniji koeficijent jest 5 koji je predložio Barkan, no ukazivao je da se on može mijenjati od područja do područja (Barkan, 1953: 12).

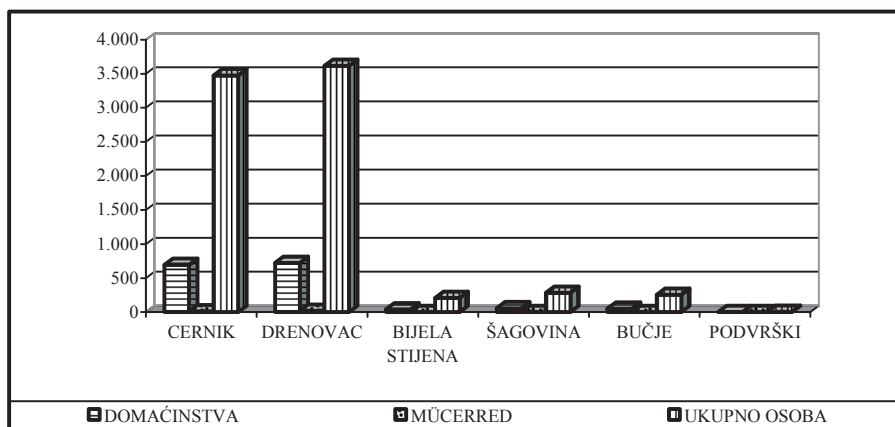
Koeficijent 5 najprihvaćeniji je među istraživačima te ćemo i mi u ovom istraživanju prihvatiti koeficijent 5 pokušavajući odrediti približan broj stanovnika sandžaka Pakrac. To ćemo činiti slijedeći ove korake: nakon što saznamo broj domaćinstava (*hane*), taj ćemo broj pomnožiti s koeficijentom 5 te mu probrojiti broj osoba označenih kao nevjenčane (*mücerred*). Rezultate procjene broja stanovništva za sve nahije, sela i mezre sandžaka Pakrac dat ćemo u donjem grafičkom prikazu, a posebno ćemo analizirati transformaciju demografske strukture sandžaka.

Tablica 2: Stanovništvo u nahijama Pakračkog sandžaka

Nahija	<i>Hane</i> (domaćinstva)	<i>Mücerred</i> (samci), <i>Bive</i> (udovice)	Ukupno osoba
Cernik	695	13	3.475
Drenovac	723	18	3.615
Bijela Stijena	42	-	210
Šagovina	57	-	285
Bučje	51	-	255
Podvrški	1	-	5
Ukupno	1.569	31	7.845 ⁸

Ukupno je u sandžaku bilo 1569 domaćinstava (*hane*) te 31 osoba označena kao *mücerred-bive*, ukupno 7845 osoba. Nahija Drenovac s 723 *hane*, 18 osoba označenih kao *mücerred* – s ukupno 3615 stanovnika – ističe se kao najnapučenija nahija. Nakon nje slijedi nahija Cernik sa 695 domaćinstava (*hane*), 13 osoba označenih kao *mücerred* – ukupno 3475 osoba. Potom slijedi Šagovina s 57 domaćinstva (*hane*), tj. ukupno 285 osoba, Bučje s 51 domaćinstvom (*hane*), tj. ukupno 255 osoba, Bijela Stijena s 42 domaćinstva (*hane*), tj. ukupno 210 osoba, te Podvrški s jednim domaćinstvom (*hane*), tj. ukupno 5 osoba, kao nahija s najmanje stanovnika.

Grafikon 2: Stanovništvo Pakračkog sandžaka prema nahijama

⁸Prema mojim izračunima čini se da autor u ovaj broj nije uračunao osobe označene kao *mücerred-bive-gebr*. Op. prev.

Gospodarska struktura sandžaka

Da bi se analizirao mentalitet upravljanja ekonomijom u Osmanskom Carstvu, bilo u cjelini bilo u pojedinim područjima, neophodno je razumjeti koncept vlasti u toj državi. Budući da se država u razdoblju osnivanja razvijala u Anadoliji, a u razdoblju širenja u velikoj se mjeri nadograđivala u Europi, ujednačavanje tog koncepta, različitog za dva dijela jedne države, bilo je uvjet za dugotrajno održavanje njene vlasti. Neće biti pogrešno ako kažemo da je osmanska ekonomska struktura, unutar prostrane države, pokazivala određenu elastičnost (Tabakoğlu, 1998: 161). Lokalne osobitosti sačuvala su se u velikoj mjeri, osobito izvan Anadolije, te su unutar upravne i gospodarske strukture – ne narušavajući koncept središnje uprave – postojale autonomne ili poluautonomne gospodarske jedinice. No, prelazak Europe iz feudalnog sustava u stvarni trgovački kapitalizam nakon 16. stoljeća, zatim činjenica da se neki dijelovi osmanskog financijskog sustava nisu prilagodili tim promjenama te osobito to što su se svi ciljevi gospodarske aktivnosti sveli na opskrbljivanje članova društva, od vrha države naniže (Genç, 2002: 68), doveli su do postupnog gubitka gore spomenute elastičnosti. Osmanska ekonomija, koja se općenito gledano oslanjala na poljoprivredu, bila je zasnovana na raspodjeli zemlje, koja je u određenoj mjeri davana na obrađivanje bilo muslimanima bilo nemuslimanima, te na porezima koji su se plaćali na temelju posjedovanja zemlje. U poglavljima o ekonomiji pokušali smo utvrditi razinu prihoda od gospodarstva – bilo poljoprivrednih bilo trgovačkih – u nahijama i pripadajućim selima koja su opisana u tahrir defteru br. 355. U ovom dijelu rada susrećemo se s gospodarskom politikom koja je u okviru spomenute gospodarske strukture vođena u sandžaku Pakrac i u Osmanskom Carstvu. U obliku kratkih poglavlja dat ćemo i kratka objašnjenja o različitim vrstama poreza koji su bili posljedica takve gospodarske politike. Prije prelaska na dio članka posvećen gospodarskoj strukturi ukratko ćemo nešto reći o mjernim jedinicama koje su korištene u sandžaku Pakrac.

Mjerne jedinice koje su obično korištene u sandžaku

Kao i u ostalim područjima Osmanskog Carstva i u sandžaku Pakrac, smještenom na Balkanu, korištene su lokalno prihvaćene mjerne jedinice. Čini se da se osmanski sustav prihoda nije ograničavao na preuzimanje lokalnih mjernih jedinica u svoj sistem, kao što je bio slučaj i s drugim različitim rješenjima i institucijama u zemljama koje su došle pod osmansku vlast. Iako su imena mjera bila prilagođena središnjoj terminologiji, nastavilo se koristiti lokalne mjere koje su bile odavno u uporabi (İnalçık, 1991: 22). Mjerne jedinice koje su se obično koristile su sljedeće:

Kile (Keylçe)

U arapskom jeziku riječ *keyl* znači mjerenje, odnosno mjera. Riječ *kile*, koja dolazi od istog arapskog korijena, znači također mjera. Ta se riječ nalazi u aramejskom jeziku kao *keyla* te u perzijskom kao *kile*, *keyle* ili *keyli*, a u turskom se pojavila kao *kile* (Kallek, 2002: 568). Iako se spominje da se ova riječ koristila od 9. st. (Zambaur, 1977a: 663), poznato je da se ta mjerna jedinica koristila u doba umajadskog kalifa Hišama ibn Abdulmelika (724–743) (Kallek, 2002: 568). *Kile*, za čije ime znamo da dolazi od različitih korijena o kojima smo govorili gore, bila je izvorno mjerna jedinica za žitarice (Öztürk, 2000: 323). Osim *kile*, korištene su *keyl* i *keylçe* te druge njima slične mjerne jedinice za mjerenje težine, obično za žitarice (Zambaur, 1997b: 664). No, upotreba tih mjera nije bila ista za sve proizvode. Npr. *kile* pšenice bila je dva puta veća od *kile* riže (İnalçık, 1991: 21). U mnogim sandžacima i ejaletima Carstva veličina korištene *kile* je varirala. Na sajmištima su se nastale razlike ispravljale prema veličini *kile* u Istanbulu (Öztürk, 2000: 323). Istanbulska *kile* težila je između 1 i 2 kg. Prema W. Hinzu, *keylçe* je imala između 2 i 3 kg (Hinz, 1990: 49). Kao i druge mjerne jedinice, i *keyl* je također na regionalnoj razini pokazivala razlike. Veličinu *kile* koja je važila u sandžaku Pakrac možemo utvrditi iz zapisa u defterima i iz drugih izvora: kako potvrđuju kanun-nama sandžaka Mohaç iz 1546., tahrir defter sandžaka Mohaç iz 1550. i defter iz 1565. jedna *kile* odgovara jednom *fertálu*, staroj mađarskoj mjeri, odnosno 24 oke, što bi danas težilo 30,76 kg. U spomenutom periodu utvrđena cijena pšenice, bilo u spomenutim izvorima bilo u detaljnom (*mufassal*) tahrir defteru sandžaka Kopan iz 1552., iznosila je 10 akči. Do 1570. to je stanje ostalo, a tada je, kako saznajemo iz *mühimme* deftera, vrijedost jedne *kile* izjednačena s 30 oka, a cijena pšenice utvrđena na 12 akči.

Varil

Ova se mjera u kanun-namama često koristila za vino (*hamr*). Veličina je varirala od 1 do 20 *medre*. U odnosu na mjere *fiçi*, *karatil* i *varil* (poredane od najveće do najmanje), *medre* je najmanja. Pri mjerenju količine vina 2 *varila* odgovaraju 1 *karatilu*, dok je za kavijar omjer bio 1,5 *varil* za 1 *kataril*. Također, pri mjerenju kavijara 2,5 *kantara* su odgovarala 1 *varilu*. Ovo je bio temeljni standard, no prihvaćalo se da je sve ispod 4 *kantara* 1 *varil*, a sve iznad toga 1 *mizane*. Po svemu se čini da je *varil* manja mjera od *mizane*. Prema Akkirmanskoj kanun-nami 1 *varil* imao je količinu od 3 *kile*, a u Genovi sredinom XV. stoljeća težio je 57 kg (Öztürk, 2000: 323–327).

Općenito o porezima

Iako je porezni sustav Osmanskog Carstva obuhvaćao mnoge varijante koje su se razlikovale prema svojim geografskim, ekonomskim i kulturnim elementima, moguće ga je ograničiti na nekoliko vrsta. Moguće je izdvojiti četiri skupine poreza: 1. porezi koje je, obično radnom obvezom, plaćala muslimanska i/ili nemuslimanska raja – džizija (*cizije*), ispendže (*ispenc*) i *resm-i çift*; 2. porezi na sve vrste proizvoda iz sela i grada; 3. daće ubirane na sajmištima i od trgovanja; 3. carine na sve uvozne i izvozne aktivnosti (Öztürk, 2000: 287).

Rajinski porezi (Raiyyet Rüsümü)

Poreze koje je plaćalo gospodarski aktivno – i stoga porezno obvezno – nevojničko muslimansko i nemuslimansko stanovništvo obično nazivamo *raiyyet rüsümü*, tj. rajinski porezi. Muslimani su plaćali *resm-i çift*, nemuslimani pak džiziju i ispendže.

Resm-i Çift

Çiftluk – izvorno označava komad zemlje koji se ore i na kojem se nešto uzgaja – postao je naziv za zemljišne parcele određene veličine ili za oblike poljoprivrednog obrađivanja s nekim posebnostima. Ovisno o pravnom statusu, veličini i sastavu zemljišta taj se naziv koristio u zemljišnom pravu te upravnoj i financijskoj praksi Osmanskog Carstva za posebne oblike poljoprivrednog obrađivanja, a u kasnijem razdoblju u veoma različitim značenjima kao poseban termin u kontekstu zemljišnog pitanja (Barkan, 1977: 392). Osmanski porez *resm-i çift* bio je s jedne strane porez vezan za zemlju, dok se s druge strane čini kao osobni porez ili porez vezan uz domaćinstvo (*hane*). Kada se govori o cjelovitom *resm-i çiftu* ili njegovoj polovici (*nim*), on se prije svega smatra porezom vezanim za zemlju. No, za seljaka koji obrađuje zemljište manje od polovice *resm-i çifta* činjenica je li oženjen ili ne bila je osnovni činitelj za veličinu poreza (İnalçık, 1996: 581). Na sličan način, u tahrir defteru br. 355 na mnogim se mjestima spominje polovica *resm-i çifta* i sniženje davanja na pola (s 22 akče na 11). Taj je porez poznat i kao porez radnom obvezom (*kulluk*) za muslimane (Öztürk, 2000: 318). Porez sa zemljišta koje se smatra *çiftlikom* plaća raja koja ga obrađuje. S polovice *çiftlika* uzima se polovica poreza. Budući da kršćani plaćaju posebne poreze – džiziju i ispendže – nisu obvezni plaćati *resm-i çift* (Çağatay, 1947: 495–496). Poznato je da je spomenuti porez po domaćinstvu (*hane*) u 15. stoljeću iznosio 22 akče, no u doba Mehmeda II. Osvajača porastao je za 50% te se u Anadoliji plaćalo 33 akče (İnalçık, 1996: 585). Prema podacima iz tahrir deftera br. 355 u sandža-

ku Pakrac taj je porez iznosio 22 akče. Uz one koji su posjedovali manje od polovice *çifta* ili uopće nisu imali zemlje, osobe koji su živjele kao samci ili u paru u domaćinstvu svog oca (*bennak*) bile su obvezne plaćati poreze poznate kao *caba bennak*, *kara* ili *mücerred* (İnalçık, 1996: 586). Fiskalni sustav koji je bio izgrađen na *resm-i çiftu* bio je zapravo ključ stratifikacije u ruralnom društvu. Seljaci su bili podijeljeni u kategorije: oni koji su mogli plaćati *resm-i çift*, oni koji su mogli plaćati njegovu polovicu, oni koji su mogli plaćati porez za oženjenu osobu koja živi u domaćinstvu svog oca (*bennak*) te oni koji su mogli plaćati porez propisan za siromašne ili neoženjene (*mücerred*, *caba*). Ugrubo govoreći, visinu poreznih obveza u ovom poreznom sustavu određivali su veličina posjedovane zemlje i kapacitet rada. Pripadnost pojedinom poreznom statusu u tahrir defteru pokazuje koliko je koji seljak bio porezno opterećen do sljedećeg popisivanja u tahrir defteru. U slučaju da netko obrađuje zemljište manje od *çifta*, kanuni su visinu poreza određivali prema pravnom statusu obrađivača, tj. prema radnom potencijalu koji je predstavljao. Obitelji koje su imale manje od pola *çifta* nazivalo se *benek* te su plaćale 9 akči; od neoženjenih muškaraca te udovica sa zemljom uzimalo se samo 6 akči (İnalçık, 2004: 194-195).

Ušur (*öşür*)

Izvorno značenje riječi osmanskog termina *öşür* jest desetina, tj. porez u vrijednosti desetine koji se uzimao kao protuvrijednost za društvenu pomoć (*şer-i öşür*) (Barkan, 1964: 482; Grohmann, 1977: 482). Prema islamskom poreznom pravu, ušur koji se na neki proizvod uzima prema jasno određenom omjeru i uvjetima predstavlja porez na taj proizvod (Eldem, 1994: 164). U osmanskoj je državi ušur ipak imao različite osobine od *şer-i öşüra*. U mjestima gdje se provodio sistem državnog vlasništva nad osvojenom zemljom (*miri arazi*) ušur se uzimao od proizvoda poljoprivrednika te u zamjenu za različite obveze prepuštao posjednicima timara (spahijama), zeameta (zaimima) ili hasa (Ünal, 1989: 119). Budući da su prema ovom upravnom rješenju seljaci bili stalni i nasljedni zakupci, porez koji se pod imenom ušur, uime i za račun države, svake godine uzimao u obliku udjela u nekom proizvodu imao je pravno obilježje hipotetske zakupnine ili nameta na korištenje (Barkan, 1964: 485).

Utvdili smo da je udio ušura, koji je uziman od gore spomenutog muslimanskog stanovništva sandžaka Pakrac, iznosio jednu desetinu. Proizvodi sela popisanih u tahrir defteru br. 355 na području sandžaka Pakrac, koji su održavali gospodarstvo, bili su strukturirani na sljedeći način. Obično se proizvodila pšenica, ječam, grožđe, voće, zob, lubenice, konoplja, sijeno i dr., a možemo reći da se uz njih proizvodio duhan, ovce, riba i svinje. Osim ove dvije skupine prihoda, koje su zapisane u defterima, pažnju privlači jedan drugi

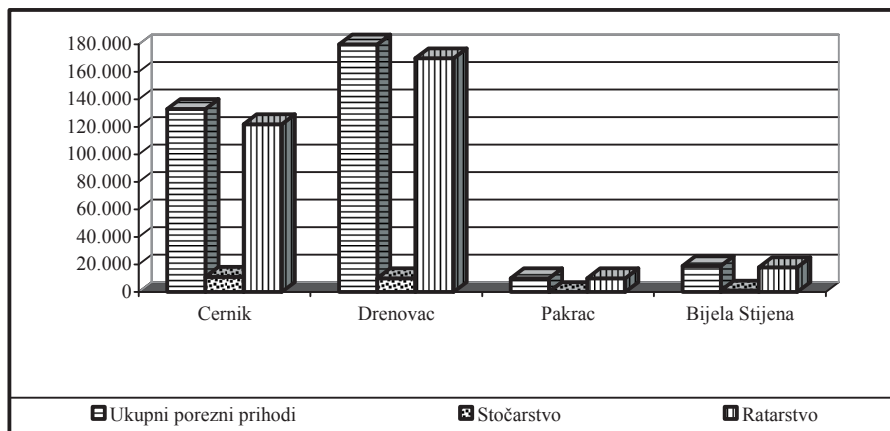
izvor prihoda – mlinovi (*âsiyâb*). Prisutnost mlinova i visinu njihovih prihoda možemo vidjeti na donjoj tablici:

Tablica 3: *Mlinovi u sandžaku Pakrac i porezni prihodi*

Ime nahije	Broj mlinova	Porezni prihod (u akčama)
Cernik	140	5.371
Drenovac	65	1.540
Pakrac	17	345
Bijela Stijena	17	535
Ukupno	239	7.791

Prihodi od mlinova, koji su u našem defteru upisani kao «novac od mlinova» (*âsiyâb pare*), donosili su važan prihod. Na čitavom teritoriju sandžaka Pakrac bilo je zabilježeno 239 mlinova. Mlin koji se nalazio na mezri Sirsinogiç (?) u nahiji Cernik, pak, popisan je kao razrušen (*harabe*). Porez se uzimao na količinu pšenice koja je unutar jedne godine samljevena u mlinovima sandžaka Pakrac. Stoga je i iznos ubranog poreza na mlinove varirao. Ukupan prihod od mlinova iznosio je 7791 akću.

Grafikon 3: *Ukupni porezni prihodi Pakračkog sandžaka od ratarske i stočarske proizvodnje*

Kao što je vidljivo iz gornjeg grafikona, sandžak Pakrac se u najvećem dijelu oslanjao na ratarstvo. Ipak, može se reći da je uz ratarstvo i stočarstvo predstavljalo izvor prihoda za stanovništvo. Takvo gospodarsko stanje ukazuje nam da je područje sandžaka bilo pogodno za ratarstvo, dok su se stočarskim središtima uzgajale svinje i ovce. Ipak, podaci nahija čitavog sandžaka upućuju na to da ratarstvo i stočarstvo nisu bili razvijeni.

Zaključak

Zaključujući naš rad, valja reći da je nakon ulaska ovog područja pod osmansku vlast započela provedba osmanskog upravnog sustava. Pakrački sandžak sastojao se od četrnaest nahija. Svaka od tih nahija predstavlja zasebno područje koje se sastoji od sela i mezri. Prema broju popisanih sela i mezri u sandžaku Pakrac najveća je nahija Bijela Stijena. U sandžaku Pakrac ne nailazimo na naseljena mjesta s oznakom *nefs-i*, tj. na gradska središta. U čitavom sandžaku prevladavao je, kako se čini, poljoprivredni način života te ne nalazimo puno primjera gradskog života. Najgušće su bile naseljene nahije Drenovac i Cernik. Ukupno gledano, stanovništvo sandžaka ima sjedilačka obilježja, premda se može govoriti i o postojanju nomada. Nomadsko stanovništvo predstavljaju izdvojene zajednice – džemati (*cemaat*). Pažnju privlači i činjenica da je muslimansko i nemuslimansko stanovništvo živjelo zajedno. U sandžaku Pakrac bilo je židova, no vrlo malo. To ukazuje na to da su na ovom području prije osmanskog osvajanja živjeli kršćani i židovi. Među gospodarskim osobitostima sandžaka Pakrac najzanimljivija je posebnost u tome da je najveći porezni prihod dolazio od poreza i radnih službi (*kulluk*) u ratarstvu. To pokazuje da je područje bilo ratarsko te da je poljoprivredni način života prevladavao. Utvrdili smo da su u ratarskoj proizvodnji prednjačili pšenica, ječam i zob. Među žitaricama najvažnija je bila pšenica, koja je davala najveći od svih poreza na ratarske proizvode. Među podacima iz deftera nalazimo i one koji upućuju na to da je, uz ratarstvo, i povrtlarstvo bilo važan izvor prihoda za stanovništvo. Na tom području postojalo je i stočarstvo, no ne možemo ga smatrati glavnim izvorom prihoda za stanovništvo. Može se reći da su na razini sandžaka stočarstvo i prihodi od stočarstva dolazili nakon ratarstva i prihoda od njega. To navodi na zaključak da je na ovom području boravilo nomadsko stanovništvo, iako u manjem broju.

Područje Balkana smatra se područjem dodira osmanske države sa Zapadom te je ono, zbog činjenice da je pod osmansku vlast došlo u njeno najsjajnije doba, važna tema istraživanja. Područje Pakraca, glavna tema ovog istraživanja, važno je i zbog procesa islamizacije. Kako bi zaustavila napredovanje Turaka prema zapadu, kršćanska Europa je ovdje radi svoje zaštite uspostavila obrambeni sustav, što je uzrokovalo dugotrajne ratove na tom području. Balkan nije nalazio lijeka tom stanju te je stalno bio u procesu transformacije, no zahvaljujući politici naseljavanja i poticanja gospodarstva u Osmanskom Carstvu brzo se razvijao. Za Balkan koji se razvijao unutar toga sustava tapu tahrir defteri još uvijek imaju iznimnu važnost. Nema sumnje da će, na temelju bilješki iz tih izvora, istraživanja poput ovoga biti od velike važnosti za rasvjetljavanje povijesne avanture toga područja.

Izvori i literatura

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 355 Numaralı Tapu Tahrir Defteri.
- BARKAN, Ö. L. (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, god. X., İstanbul, str. 1-26.
- BARKAN, Ö. L. (1964). "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, sv. IX., Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, str. 482-488.
- BARKAN, Ö. L. (1977). "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi*, sv. III., Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, str. 392-397.
- ÇAĞATAY, N. (1947). "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, god. V., Ankara, str. 481-511.
- ÇİÇEK, K. (1995). "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, br. 97, İstanbul, str. 93-111.
- ELDEM, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi İartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ERGENÇ, Ö. (1984). "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, br. IV, str. 65-76.
- GENÇ, M. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, N. (1988). XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası, Eskişehir.
- GÖKBİLGİN, T. (1964). "Nahiye", *İslam Ansiklopedisi*, sv. IX., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, str. 37-39.
- GÖYÜNÇ, N. (1979). "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Özel Sayısı, br. 32, İstanbul, str. 905-935.
- GROHMANN, A. (1997). "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, sv. IX., Eskişehir, str. 482-485.
- HINZ, W. (1990). "İslam'da Ölçü Sistemleri", prev. Acar Sevim, *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul, str. 1-82.
- İNALCIK, H. (1991). "Osmanlı Metrolojisine Giriş", prev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, br. 73, İstanbul, str. 21-50.
- İNALCIK, H. (1996). "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", Eren Yayınları, 2. izd., İstanbul.
- İNALCIK, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, sv. I, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, prev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KALLEK, C. (2002). "Kile", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, sv. XXV., İstanbul, str. 568-571.

- ÖZTUNA, Y. (1992). *Büyük Tarih Ansiklopedisi*, sv. I., Bateş Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Y. (2000). *Osmanlı Hâkimiyetinde Keçe (1475–1600)*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TABAKOĞLU, A. (1998). *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, M. A. (1989). XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZAMBAUR, E. V (1977a), “Keyl”, *İslam Ansiklopedisi*, sv. VI., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, str. 663-664.
- ZAMBAUR, E. V (1977b), “Keyl”, *İslam Ansiklopedisi*, sv. VI., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, str. 664.

Summary

SANJAK OF PAKRAC IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Owing to the custom of keeping detailed tax registers (*tahrir defters*), initiated immediately after the founding of the Ottoman Empire, during the period of building of state institutions, each conquered locality was diligently surveyed. This Ottoman practice provided us with a number of *tahrir defters* as a source of valuable data in historical research. Based on an exceptionally interesting *tapu tahrir defter* – i.e. defter recording (*tahrir*) titulars of the land (*tapu*) – number 355, dating from 1565, kept in Turkish Office of the Prime Minister Ottoman Archives, the author of this paper tries to situate the Ottoman Empire within the framework of political geography of the Balkans as well as ascertain the developmental stage of this area's local government within the framework of Ottoman history. This and similar papers deal with a very important subject of Ottoman political history and the author holds the opinion that they will help fight the monotony in historiography on the Ottoman Empire.

Balkan areas were considered Ottoman Empire's bridge towards the West. The fact that the Ottoman Empire conquered them at the peak of its power makes them an important research subject. Pakrac area, the main topic of this research, is also important because of the Islamisation process. In order to prevent the Turkish advancement towards the West, the Christian Europe built up a defence system for its own protection, which resulted in the long-lasting war in the area.

Soon after the fall of the area under Ottoman rule, the implementation of the Ottoman administrative system started to take place. The Sanjak (or Liva) of Pakrac consisted of fourteen subdistricts or *nahiye*: Cernik, Drenovac, Pakrac, Bijela Stijena, Kunčevac, Šagovina, Buče, Sirač, Dobra Kuća, Čaklovac, Stupčanica, Pakarski Sredel, Klokočevac i Podvrški. Each subdistrict was a separate area consisting of villages and abandoned places (*mezra*). According to the recorded number of villages and abandoned places, Bijela Stijena was the biggest subdistrict in the Sanjak of Pakrac. Within the Sanjak of Pakrac there were no inhabited places bearing the mark *nefs-i*, i.e. the urbanised centres. The entire sanjak was, as far as it seems, predominantly rural, so the examples of urban life are scarce. The most densely populated subdistricts were Drenovac and Cernik. Generally speaking, the population of the sanjak was sedentary, although some evidence of nomad inhabitants does exist. The nomad inhabitants were organised as separate communities or congregations – (*cemaat*). It is interesting to observe that Muslim and Non-Muslim inhabitants lived together. The Sanjak of Pakrac was also inhabited by the Jews, but their number was not significant. This data indicates that the area was inhabited by the Christians and the Jews prior to the Ottoman invasion. Regarding the economy of the Sanjak of Pakrac, it is notable that the biggest tax income came from the taxes and work (*kulluk*) in agriculture. Based on that data, we can conclude that the entire area was predominantly agricultural and that rural way of life prevailed. The author ascertained that the main crops were wheat, barley and oat. Wheat was the most important of the crops, which is visible

from the fact that the biggest tax income on agricultural produce was the tax income coming from wheat. The data obtained from the tax registers also indicate that production of vegetables was also an important source of income for the inhabitants. Animal husbandry was also present in the area, but it cannot be considered one of the main sources of income for the inhabitants. It can be concluded that livestock production was second to agriculture when it comes to importance and income for the local population. This too leads to conclusion that the area was inhabited by some nomad inhabitants, though not significant in numbers.

(Prijevod sažetka: Rebeka Vujasinović)

Key words: Pakrac, sanjak, nahiye, tahrir defter, population, Ottoman Empire.

S autorovim odobrenjem prevedeno prema izvorniku: “Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyetinde Pakrac Livası“, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 6/2 (2009); dostupno na <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/uib/article/view/874/455>.

S turskog preveo: Dino Mujadžević

Hrvatske verzije grafikona izradio: Milan Vrbanus